

ИСТОРИЧЕСКАТА ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ДИАХРОННИТЕ РЕЧНИЦИ

Така наречените класически старобългарски паметници от X–XI в. (нататък КСП) се обособяват като исторически лингвистичен корпус въз основа на ясни признаци и преди всичко в хронологическите граници на старобългарския книжовен език.

Различията, които се регистрират в техния обем в различни национални лексикографски традиции, като например сравнението на чешката с българската, са плод на различни концепции за съдържанието и употребата на термините „старобългарски“ и „старославянски“ и съответно на типа източници, които документират нормите на този език. Българската палеославистика поддържа тезата, че първият писмен език на славянството е български по етнически произход и общославянски по функция. Придържайки се към крайната концепция, че репрезентативни за старобългарския период са източници, преписани за последен път през X–XI в. в България, в нашата наука за КСП са признати общо 17 писмени паметника, а отделен субкорпус представляват епиграфските източници от този период. Изрично заслужава да се отбележи, че подобно схващане оставя встрани от изследването на старобългарската лексика огромно количество преводна и оригинална книжнина, съхранена в чужди преписи и създадена по същото време.

Тази книжнина представлява също отделен субкорпус и заслужава самостоятелно изследване при придържане към строги научно обосновани критерии, които да отделят чуждоезиковите напластявания от собствено българския речников фонд.

Всеки от тези субкорпуси може да бъде добавян към основния корпус от КСП и по този начин да предостави възможност в бъдеще да бъде създаден един корпус, представящ във възможно най-голяма пълнота словното богатство на старобългарския език от IX–X в. Заедно с това всеки от субкорпусите може и трябва да бъде разглеждан и самостоятелно, а съпоставката от постепенното присъединяване на нови и нови субкорпуси предоставя възможност за разнообразни лексиколожки проучвания.

Без да притежават, при това по обективни причини, най-важните условия в съвременното разбиране за корпусите – електронния формат и специализиран софтуер за обработка, наличните старобългарски речници са изначално образец за лексикографски продукт, създаден въз основа на текстов корпус. Това е така, защото те отговарят на други важни критерии на корпусите: основават се на „свкупност от текстове с определена хронология, обем и състав, които имат представителен характер за езика на съответната епоха и дават възможност за извличане на качествена и количествена информация за него“ (Коева, Благоева, Колковска 2011 и посочената там библиография), иначе казано, отговарят на класическото определение на Дж. Синклер за корпуса като свкупност

от текстове (или части от текстове) в електронна форма, които са подбрани и структурирани в съответствие с определени експлицитни лингвистични критерии и са представителни за съответния език в даден период от неговото развитие (Синклер 1995).

Вторият том на СТБР предоставя на славянската историческа лексикология и на лексикографската медиевистика безценно допълнение от 277 лексеми, ексцерпирани от новооткрити ръкописи и надписи. То се базира върху допълнителен текстов ресурс от 13 източника: три глаголически (това са новооткритите части на Синайския евхологий и Синайския псалтир, както и молитвите и Лекарственикът от Псалтира на Димитър); 2 кирилски (Ватиканският палимпсест, по същество изборно евангелие от X в., и Триодният фрагмент) и 8 епиграфски паметника (СТБР 2: 1295–1325). Въпреки че броят на допълнителните източници е сравнително неголям, той е важен за старобългарския текстов корпус в цялост, защото за разлика от съвременните национални корпуси „без край“ старобългарският текстов корпус е ограничен във времето и като всеки диахронен корпус винаги ще има краен характер. Също така въпреки обхващането на два века писмена история той е с тесен хронологичен обхват в рамките на разбирането за диахрония (т.е. той е синхронен в рамките на диахронията). Може да се очаква, че тенденциите в лексиката, които отразява, могат да бъдат описани и анализирани относително пълно и точно.

Анализът на новите за КСП 277 думи може да стане по различни принципи и критерии. В предлаганата разработка ще покажем перспективността на съпоставителни изследвания между основния корпус КСП от СТБР и субкорпуса от Допълнението. Нашият анализ е съсредоточен върху попълването на речниковия фонд на КСП, като успоредно с това привеждаме примери за редица добавки и най-вече корекции към повтарящите се традиционно в палеославистиката лексикографски разработки, които стават възможни след привличането на нов старобългарски изворов материал, намерил за първи път своето речниково представяне в Допълнението към СТБР.

◆ Новият материал позволява да се разгледат словообразователните възможности на старобългарския език като силно деривационен. Проблемите на деривацията, съответно създаването на еднокоренни групи лексика, са от особено значение, защото така се изгражда основният лексикален масив на Допълнението спрямо материала от СТБР. Деривацията е изконен начин за обогатяване на речника с отделни лексикографски единици. Например при наличие на *хспидъ* ‘отровна змия, аспидъ’ от Синайския псалтир в основната част на СТБР, от новооткритата част на същия паметник в Допълнението се извлича производното относително прилагателно *хспидънъ*; богатата група с корен *богат-* има пет репрезентата в СТБР (*богатъти сѧ*, *богатъ*, *богатъство*, *богатъствие*, *богатъти*), към които се добавя невъзвратният глагол *богатити* ‘правя някого богат’; при наличие на *вълкъ* в СТБР, в Допълнението се добавят *вълчица* и *вълчии* като притежателно прилагателно.

Ако се проследят някои от деривационните групи, може да се установи, че най-голям процент от новите думи са деривати на вече регистрирани образувания в СТБР и заедно с тях формират добре развити еднокоренни словообразователни гнезда. Това е признак за стабилен речников фонд на старобългарския книжовен език. Към изключително богатото словообразователно гнездо

любо̀дѣи¹, любо̀дѣи², любо̀дѣиство, любо̀дѣица, любо̀дѣиць, любо̀дѣианьнѣ, любо̀дѣианьнѣ Допълнението прибавя любо̀дѣиць ‘незаконно родено дете’, образувана по модела на отро̀чиць и дѣтиць.

В основната част на СТБР корпусът на КСП предлага интересен материал как наречието-предлог *искрь* ‘близо, наблизо, до’ мотивира образуването на прилагателното *искрънии* ‘близък, искрен, истински’, а субстантивираниите му форми се използват в значение на ‘приятел’, ‘приятелка’. Твърде ограниченят кръг извори на Допълнението прибавят към това извънредно любопитен материал, който дава основание за отделянето на омоним *искрь*² нареч. ‘еднакво, равно’ и на едно абстрактно съществително – *искръньство* (от новата част на Синайския евхологиум), тълкувано като ‘шегобийство, присмехулност, веселост’. Може да се заключи, че това е дума еднокоренна, с която, от една страна, старобългарският преводач съвсем правилно не превежда префикса *εὐ-* с *благо-* като първа съставна част в композитум, каквато е утвърдената преводаческа практика, а избира за гръцкото съществително *εὐτραπεία* ‘остроумие, веселост’ *искръньство* – лексема, чиято мотивация ‘еднакъв, равен, близък’ е твърде далеч от търсения адекватен превод.

Интересно от деривационна гледна точка явление представлява прилагателното от личното име *лѹка* от Допълнението – притежателното прилагателно *лѹчь*. Новооткритата част от Синайския псалтир предлага четири еднотипни примера на словосъчетанието *лѹчє євангєльє*. Всички употреби са за добре познатото гръцко *τοῦ κατὰ Λουκᾶν*, както и много широко известния от старобългарските евангелски текстове негов превод – *єва ѿ лѹкѣ*. Субкорпусът от Допълнението към СТБР дава данни за вероятно твърде рано изчезналото от употреба старинно по начина си на образуване притежателно прилагателно на *-ѣ* *лѹчь*, което в съчетанието *лѹчє євангєльє* твърде двусмислено напълно се изравнява със суплетивната сравнителна степен на наречието *дѹбрьє*, която също е *лѹчє*.

Допълнението към СТБР добавя към словното богатство на КСП една много интересна както от гледна точка на мотивацията (девербатив от глагола *моѹи*), така и като словообразователен модел лексема – *могѹть* ‘знатен човек, велможа’ (Карачорова 2007). Присъствието ѝ в новооткритата част на Синайския псалтир потвърждава предположението на И. И. Срезневски, изказано по доста нетипичен за лексикографски труд начин в „Материалы для словаря русского языка по письменным памятникам“. Въпреки руските преписи, от които извлича лексикалния материал за своя труд, в статията за *могѹть* той пише: „Слово это, если и даже было занято в русский язык, то никак не со северо-запада славянского, а разве с юга. По крайней мере оно встречается преимущественно почти исключительно в памятниках церковнославянских, так как и происшедшие от него слова: *могѹтънзи*, *могѹтъникъ*, *могѹтель*, *могѹтьць*, *могѹтъникъ*, *могѹтель*, *могѹтьць*, *могѹтьство* для перевода греч. *δυνάστης*, *δυναστεία*, *ἐωδυναστεία* и п.“ (Срезневски 1902: 161). Авторът предполага българския произход на лексемата и той е безусловно доказан с присъствието ѝ в новооткритата част на Синайския псалтир. Подобни случаи откриват път към реконструкцията на старобългарския речников фонд.

Интересни от деривационна гледна точка и свидетелстващи за ранен етап от изграждането на книжовния език, в който нестабилността на системата зася-

га и конкуренцията на суфиксалните модели, са житък и животъ. Думите са с ясна мотивация, широко употребими са, имат подчертана специализация – житък е ‘жизнен път, начин на живот и оттам животоописание’, а животъ е ‘живот, съществуване’. Лексемите са представени с многобройни примери в СТБР. В СТБР са фиксирани и образуваните от тях относителни прилагателни – житъкскъ и животънъ. Субкорпусът от Допълнението обаче добавя едно незасвидетелствано досега прилагателно от житък – житъксынъ ‘житейски, който е свързан с човешкия живот’, което се среща в Триодния фрагмент, при това в съчетание ‘житейски път’ – на житейскнъмъ пѣти. Що се отнася до прилагателното животънъ, то присъства в СТБР в диаметрално противоположни значения – от една страна, ‘който се отнася до живота; жизнен’ и, от друга страна, в съчетанието животънокъ видънък за гръцко ζωοφανής ‘животински образ’. Двете различни значения в историческия развой на езика достигат до омонимия, отразена в РБЕ¹. И двете прилагателни са остарели и диалектни от гледна точка на съвременния български език, но присъствието им във възрожденски текстове показва вековната устойчивост на значенията, с които прилагателното е регистрирано в КСП.

◆ Допълнението към СТБР регистрира 35 композита, което прави 12,5% от лексиката. Сред тях само два са непереведени гърцизми – *двѣтеронимѣ* – название на старозаветната книга Второзаконие в Синайския псалтир, и *евлогистъ* ‘славен благороден’ във Ватиканския палимпсест. В словообразователно отношение най-голям брой в рамките на тази немногочислена група са първокомпонентните сложни думи с *прѣ-*, *благ-*. Веднага се вижда също така, че поради относително малкия обем на текстовете и тяхната разнородност няма ясно изразен доминиращ композитен модел и преобладаващият брой репрезентати са единични.

◆ Семантичният критерий при анализа на лексикалния материал от Допълнението би помогнал да се установи в каква степен думи от еднокоренна група развиват ново значение, непознато на СТБР. Този процес представлява особен интерес, тъй като това, което знаем за старобългарската лексика, е контекстово маркирано от конкретната употреба и е възможно някои от съществуващите значения да не са експлицитно проявени. Процесите на семантична промяна са разнообразни. Така например при наличие на наречието *вѣдро* ‘ведро, ясно’ в СТБР, в Допълнението е налице съществително нарицателно *вѣдро* ‘засуха, суша, засушаване, бездъждие’. При тяхната едновременна разработка те би следвало да са омоними. И двете се развиват въз основа на средния род на идентичното прилагателно, дало началото както на наречие, така на субстантивирана употреба. В този случай семантичната промяна е и граматически мотивирана.

Непознато значение на СТБР развива глаголът *волнѣти* ‘сипвам, наливам течност’, който без всякакво съмнение е от същата еднокоренна група, от която е *вльнѣти* сѧ ‘люшкам, люлея се, разтърсван съм от вълни’ (наред с мотивиращата дума *вльна*, *вльнѣние*, *вльнънъ*, *вльнѣти* сѧ), като развива уточняващ семантичен признак въз основа на човешка асоциация.

¹ **ЖИВОТЕН**¹, -тна, -тно, *мн.* -тни, *прил.* *Остар.* Който се отнася до животно, животински. **ЖИВОТЕН**², -тна, -тно, *мн.* -тни, *прил.* *Остар.* и *диал.* Който се отнася до живот; жизнен, житейски (РБЕ 1987: 69–70).

Граматичните признаци на глагола също са в основата на различни значения, срв. десети, дешѣ, дѣсиши 'намеря, заваря' в СТБР, Супрасълския сборник и Синайския евхологий, и десити сѣ, дешѣ сѣ, дѣсиши сѣ 'действам, проявявам' отново в Синайския евхологий.

Към това могат да се добавят редица примери от корпуса на Допълнението, които обогатяват семантичната структура на лексиката от основния състав на СТБР, но понеже не представляват нови за СТБР думи, не са отразени в Допълнението. Тук можем да посочим разработката на съществителното *врънь* от СТБР. Към отделените значения: 1. Борба, сражение; 2. Размирица, борба, съпротива; 3. Само мн. Врагове, неприятели, Допълнението прибавя още 'нападение', извлечено от новата част на Синайския евхологиум, където присъства в съчетанието *врънь ѡсѣпнѣа*.² Да разгледаме и втората лексема, участваща в съчетанието – *ѡсѣпнѣъ*. В основната част на СТБР е регистрирана единична употреба на мотивиращото съществително име *ѡсѣпнѣ* със значение 'шарка, сипаница' (СТБР 2: 111)³. Дериват със значение 'остро заразна болест, епидемия' обаче преди откриването на новата част на Синайския евхологиум и въвеждането ѝ в обращение в Допълнението не беше известен в КСП. За сметка на това в редица лексикографски справочници присъства негов омоним, използван в превода на Деянията на св. Апостоли за гр. *τόπος διθάλασσις* – място *ѡсѣпно* в значение на 'място с малко вода, плитчина' (Речник 1958–1997). Подобни случаи не само увеличават броя на лексемите в КСП, но добавят нови данни за семантичната структура на известната в палеославистиката старобългарска лексика и заслужават отделно внимание.

◆ На отделно индексирание могат да се подложат онимите от Допълнението в двата си раздела: топоними и антропоними. Така личните имена са 19 (6,9%), сред които преобладават библейските имена и производни относителни прилагателни от лични имена, засвидетелствани в Библията. Домашните имена са само две – Славомир и Момчил, и те очаквано се набират от надписи.

◆ Не на последно място субкорпусът от Допълнението към СТБР открива възможности не единствено за лексиколожки и лексикографски изследвания, но и за други наблюдения в областта на палеославистиката. Ще се ограничим с един пример как обработеният материал може да бъде използван в насока на модели на калкиране на гръцка лексика, да бъдат направени изводи за техниката на превода, а отделни старобългарски ръкописи да бъдат съпоставени като продукт на дейността на различни преводачески и книжовни кръгове. От основната част на СТБР познаваме съчетанието *вѣз члѣдъ сътворити* от Супрасълския сборник 'правя да няма деца' (СТБР 1: 55), което превежда гръцкия префигиран глагол *ἀτεκνῶω*. Когато към това добавим извлечения от новата част на Синайския псалтир материал, установяваме, че същият гръцки глагол е получил друг превод и е предаден с вероятно сътворената именно във връзка с него калка *вѣщѣднѣти*. За разлика от свободния и адекватен с оглед на старо-

² Досега от речника на И. И. Срезневски беше известно съчетанието *ѡсѣпнѣши неѣдѣгъ*, тълкувано от автора като 'шарка, сипаница' (Срезневски 1902: 752).

³ При ясното значение на *ѡсѣпнѣ* като наименование на конкретна болест с основна характеристика 'обрив по кожата', тълкуването на съчетанието *врънь ѡсѣпнѣа* като обобщаващо понятие за 'мор, зараза, епидемия' (СТБР 2: 1310) не изглежда убедително.

българския език превод в Златоустовата хомилия за Велика сряда и завистта от Супрасълския сборник, в библейските песни е изковано формално точно съответствие. То осъществява симетрия на превода, но е изкуствено създадено и обречено на отпадане в диахронен план.

Ние споделяме убеждението, че 277-те нови за корпуса на КСП думи тепърва откриват възможности за изследвания в различна посока за това по какъв начин един субкорпус променя представата за лексиката на КСП в различни аспекти. Голямото откритие на гръцкия учен Йоанис Тарнанидис и публикуваният от него подробен опис на старобългарски ръкописи, открити в Синай (Тарнанидис 1988), въвеждането в научно обращение на фрагменти от древни писмени паметници и нови старобългарски надписи намериха своето пълно представяне десетилетия по-късно в първата си лексикографска интерпретация в Допълнението към СТБР. Едва тя даде изчерпателна представа за словното богатство, което новооткритите извори прибавят към познатите 10 000 думи от КСП.

Като възможни аспекти, в които могат да бъдат извършвани бъдещи проучвания, ние виждаме:

- изследване на лексикосемантични групи; синонимни гнезда; омонимия;
- техника на превод и модели на калкиране;
- прецизиране на тълковни дефиниции и корекция на утвърдени представи в палеославистиката.

Специализираното проучване на старобългарския лексикален фонд въз основа на съществуващите текстови корпуси и речници дава възможност за създаване на мрежова зависимост между традиционни концептосфери на българската лексика, които изискват съчетаване на синхрония и диахрония, на книжовно и диалектно, на домашно и чуждо и т.н. Една смела задача за бъдещето би била да се върви в посока към обединение или интегриране на лексикалната информация от националните и диахронните корпуси в стремежа да се създаде универсален модел за описание на българското словно богатство във вид на лексикални бази данни и суббази данни, съответстващ на интеграцията и взаимозависимостта на информацията в епохата на глобализация. На такъв принцип се градят някои онлайн речници трезори на западните езици, в които няма рязка граница между синхрония и диахрония, а наред с най-актуални значения, колокати и т.н. се привежда съпътстваща информация от „миналото“ на езика (сравни портала TLF за френския език или Oxford English Dictionary). Тази необходимост се обуславя от факта, че създаването на корпусно базирани диахронни речници е бавен, труден, а и скъп процес, който ще продължи да отнема време. Преди някогашните картотеки или архиви (респективно корпуси, конкорданси и т.н.) да прераснат в готов продукт, на науката и обществото ще бъдат полезни лексикалните бази данни в тяхното електронно експониране и мрежово интегриране. Те ще съдействат за осъзнаването на езиковата старина като важна съставка на съвременното – пасивна или активна, но винаги жива.

ЛИТЕРАТУРА

- Карачорова 2007:** Карачорова, Ив. Лексиката на новооткритата част на Синайския псалтир. – Старобългаристика, 2007, № 3, с. 41–70.
- Коева, Благоева, Колковска 2011:** Коева, С., Д. Благоева, С. Колковска. Проектът Български национален корпус. Резултати и перспективи. – Български език, 2011, № 3, с. 34–53.
- РБЕ 1987:** Речник на българския език. Т. 5 (Ж – Зяпнуване). София: Изд. на БАН, 1987.
- Срезневски 1902:** Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. http://byzantinorossica.org.ru/sources/paleoslavistics/Vocabularies/Srez_sl_2.djvu.
- СТБР:** Старобългарски речник. Т. 1. София: Валентин Траянов, 1999; Т. 2. София: Валентин Траянов, 2009.
- Синклер 1995:** Sinclair, J. M. Corpus typology: a framework for classification. – In: G. Melchers, B. Warren (eds.). Studies in Anglistics. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1995.
- Речник 1958–1997:** Slovník jazyka staroslovenského. Praha, 1958–1997. <http://byzantinorossica.org.ru/sources/palaeoslavistics>.
- Тарнанидис 1988:** Tarnanidis, I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastrey of Mount Sinai. Thessaloniki, 1988.